

член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЯ, СУТНОСТІ ТА ПРИРОДИ ПРАВА

Оніщенко Н. М. Проблеми поняття, сутності та природи права

Стаття присвячена з'ясуванню поняття, сутності та природи права як державного регулятора суспільних відносин.

Ключові слова: призначення права, витоки права, постулати права, принципи права.

Онщенко Н. Н. Проблемы понятия, сущности и природы права

Статья посвящена выяснению понятия, сущности и природы права как государственного регулятора общественных отношений.

Ключевые слова: назначение права, истоки права, постулаты права, принципы права.

Onishenko N. Problems of concept, essence and nature of law

The article is devoted to finding-out of concept, essence and nature of law as a state regulator of public relations.

Key words: law appointment, law sources, law postulates, law principles.

Ще від стародавніх часів осмислюються та дискутуються проблеми, пов'язані із сутністю, природою, а особливо — призначенням права в суспільстві, суспільному розвитку.

Неодноразово ці питання виникали, обговорювалися і дискутувалися у соціологічній, філософській та правовій думці.

Можна з упевненістю констатувати, що вони лишаються вельми актуальними і доволі складними сьогодні, у межах дії окремих правових систем та правових сімей. Причому слід констатувати, що в певних просторово-часових характеристиках домінує то одна, то інша риса права. Так, сутність права пов'язується в одних просторово-часових вимірах із суспільною волею, в інших — домінує воля окремого індивіда (громадянина, чоловіка, жінки тощо); доволі часто призначення права пов'язується з його нормативністю, обов'язковістю, або регулятивною силою.

© Оніщенко Н. М., 2011

Аналіз тих чи інших ознак, рис, властивостей права не може бути вичерпним не тільки в рамках однієї наукової статті, а й у межах окремої монографії, циклу монографій, що осмислюються вченими і усвідомлюються в певному суспільстві. Тому наша спроба дослідження тих чи інших характеристик права має на меті не стільки всеосяжний у кількісному розумінні характер, скільки спробу виокремити ті з них, що можуть стати у пригоді для розуміння сутності, природи, функціональної ролі права в тому чи іншому суспільстві, у певних просторово-часових характеристиках.

Слід мати на увазі, що за нашим глибоким переконанням право не може розглядатися як «єдиний взірець» навіть для країн однієї правової сім'ї.

Унаслідок розвитку загальних уявлень «про місію права» в життєдіяльності людей, формування загальних та спеціальних знань про право засобами як юридичної науки в цілому, так і загальної

теорії держави і права, в суспільній думці формується уявлення про право як про деяку абстрактну категорію, а інколи навіть про певну сукупність теоретичних елементів, серед яких: система права, інститут права, субінститут, підгалузь права тощо.

Не заперечуючи сам по собі абстрактний рівень і характер права, у цій статті маємо на меті окреслити такі його характеристики, що допоможуть в усвідомленні і розумінні того, що це явище соціальної дійсності не може розглядатися як стає, незмінне або як формат, однаковий для доволі різних держав, правових розвитків у різних хронологічних рамках.

Річ у тім, що право — універсальний регулятор, але не універсальна константа. В одних правових системах домінують одні риси права, в інших більш рельєфними є інші. Для того щоб проаналізувати не стільки «всезагальність» найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, скільки, навпаки, підкреслити своєрідність цього явища, пропонуємо розглянути:

1) витоки права (з урахуванням дії в тій чи іншій правовій системі);

2) постулати права (зв'язок із певними моральними канонами суспільства);

3) принципи права (їх більшу або меншу «питому вагу», в тому чи іншому соціумі);

4) функції права (результативність та дієвість права).

Право внаслідок тих самих причин, що і держава, виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та інших процесів. Що стосується первісних суспільств, то стосовно них мова йде про звичаї чи соціальні норми первісного суспільства, чи про мононорми. Під мононормою (від гр. *monos* — один і від лат. *nomina* — правило) розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових тощо норм. Ідею мононорми можна віднайти у вітчизняних дореволюційних правознавців. Так, М. Коркунов писав: «Спочатку право, мораль, релігія, гідність —

усе це об'єднувалося разом» [1, с. 136]. Г. Шершеневич дотримується такої точки зору: «Де є суспільство, там є правила співжиття. На ранніх етапах ці правила являють собою однорідну недиференційовану масу» [2, с. 112].

Синонімом терміна «звичаєве право» може служити термін «архаїчне право», що підкреслює їх відмінність від сучасного права. У спеціальній етнологічній літературі використовується також поняття «традиційне право», тобто про феномен права можливо розмірковувати, починаючи з ранніх стадій розвитку людського суспільства. Характеристику архаїчного права пов'язують із існуванням особливої юридичної ментальності. Про анімістичні уявлення стародавніх людей, що покладалися в основу первісних правопорядків, зазначав у своїй роботі «Чисте вчення про право» Г. Кельзен [3, с. 48].

Г. Гегель буде стверджувати, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину — деспота. Римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а пруська дійсність у добу Гегеля постає як кульмінація розвитку права як інституції [4].

Починаючи від середньовічних правознавців, аналіз та намагання пояснити феномен права були притаманні кожній правовій системі, в усіх просторових та часових координатах. Є зрозумілим, що право як центральний елемент правової системи суттєво відрізнятиметься в романо-германській, англосаксонській або мусульманській правових системах.

Саме змістовна частина права залежатиме від тих чи інших витоків права, від того, яку роль відіграло звичаєве право або традиційна регуляція у формуванні правових норм. Яким чином враховувалися як джерела права рішення окремих судових інстанцій чи своєрідні джерела — такі, наприклад, як Універсали Центральної Ради (українські вчені

неодноразово стверджували, що до витоків права в Україні ставилися особливо шанобливо) [5, с. 264]. Ще з часів студентства є зрозумілою відмінність правової системи, де основним джерелом права є або нормативно-правовий акт, або правовий прецедент, або традиційно-релігійні норми.

Вчені констатують, що «право відрізняється від права» [6, с. 184].

Отже, від витоків права, що обумовлюються різними причинами — від економічного розвитку до географічного розташування, залежатиме розвиток права як соціального феномену і розвиток правової системи в цілому, що їх відображатиме.

Так, сьогодні у процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського права, звичаєвих традицій та з'ясування впливів на його формування набуває особливо актуального значення. Дискусії з приводу класифікації правових систем сучасності, місце України в постсоціалістичному просторі правових систем є тому підтвердженням [7, с. 269–270].

Цікавим і маловивченим у юридичній науці є питання, присвячене постулатам права. Ця категорія є своєрідною, підлягає детальному дослідженню. Проте вже сьогодні можна констатувати, що постулати права відтворюють деяку внутрішню субстанцію права, безпосередньо пов'язану з її моральним наповненням та моральним змістом.

Моральний і духовний прогрес сприяє розвитку людини як правової істоти і розвитку правової реальності. Невипадково у І. Канта моральний імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності збігаються. Він зазначав, що зовні чинити треба так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону [8]. Мислитель, визначаючи поняття права, підкреслював, що «право — це сукупність умов, при яких

сваволя особи сумісна зі свавіллям іншого з погляду всезагального закону свободи» [8]. Людству доведеться ще доволі довго працювати у напрямі підготовки кожного члена суспільства до усвідомлення здатності шанувати право, тобто до сприйняття його канонів, приписів та настанов.

Оскільки людина живе в соціокультурному просторі, правова реальність не може формуватися поза нею і не нести на собі відбиток і культури, і соціальності. Правова реальність органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континіум «соціальність-культура». Як соціальне явище в об'єктивній формі право існує у правових відносинах і соціальних інститутах, у суб'єктивній формі — у правосвідомості, що обслуговує правове життя. Цивілізований соціум вбачає у праві засіб захисту своєї цілісності і саморозвитку [9, с. 489–495].

У регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Для пояснення правових норм необхідний не тільки їх всебічний аналіз з урахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, але і вияв взаємозв'язків норм права із принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права потребує проникнення в моральну оцінку життєвих відносин, обставин із конкретної юридично значущої справи. Аналіз моральних відносин, їх оцінка мають особливе значення при розгляді шлюбно-сімейних, а також багатьох цивільних та кримінальних справ.

Більше того, досить показовою щодо морального наповнення правових норм є правова система США, де діють одночасно принаймні 53 різні правові системи (федеральна, правові системи 50-ти штатів, правова система округу Колумбія та правова система приєднаної до штатів держави — Пуерто-Ріко) [10, с. 263]. Те, що в одному штаті є тяжким злочином, в іншому — лише моральна провина.

Проблема співвідношення права та моралі традиційно розглядається в

контексті виділення спільних та різних рис названих явищ. При цьому самі феномени «право» та «мораль» сприймаються як самостійні й уособлені. Подібний підхід допустимий тільки в тому випадку, якщо говорити про право і мораль як про метафізичні (які розглядаються поза реальними життєвими обставинами) категорії. Більш логічним є розгляд проблеми співвідношення права та моралі в контексті взаємообумовленості моральних і юридичних начал у змісті правових норм. Основним моральним началом права є його справедливість, що ж стосується юридичного начала, то, на наш погляд, це, перш за все загальна значущість і результативність правового припису.

Оцінка права з точки зору справедливості являє собою суб'єктивну характеристику, яка реалізується на рівні індивідуальної або суспільної правосвідомості.

В основі уявлень про мораль і право знаходяться інтереси людини. Та чи інша група або соціум відповідно до своїх інтересів формує власне розуміння моралі і права. Більше того, не є обов'язковим щоб усередині тієї чи іншої групи існували ідентичні уявлення. Так, прибічники тієї чи іншої релігії керуються одними уявленнями про мораль. Проте залежно від майнового стану їх уявлення про власність (а це вже сфера правових ідей) можуть бути різними.

Отже, якщо «не вбий», «не вкради» — загальні моральні канони для будь-якої правової системи, то в багатьох випадках і в різних аспектах право, віддзеркалюючи моральні настанови, може суттєво відрізнитися в певних державно-правових системах у різних часових і просторових вимірах.

Ще однією характеристикою, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу і простору, є принципи права. Принципи права беззаперечно належать до його основних механізмів. Принцип — це завжди вихідне начало, це — завжди ідея, а крім неї — і норми, і соціальні відносини,

оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовчого змісту.

Принципи поширюються на багато сфер життєдіяльності людини. Вони реально перетворюються у дійсність, мають певне ідеологічне і виховне значення. Погоджуючись із тим, що принципи права в даному викладі не є здобутком права однієї якої-небудь держави або ряду держав певного історичного періоду, слід зазначити, що вони відтворені всією історією права та всього правового розвитку, деякі з принципів сформовані ще в період формування римського права і набули свого втілення та застосування в різних історичних умовах.

Утім хотілося б висловити думку, що правове поле кожної країни в кожний історичний період включає в себе дві складові: одна — це загальні глибинні підвалини права, що відтворюють історію і втілюють правонаступність; інша складова — це особливості, пов'язані зі специфікою кожної країни. Поєднання цих двох складових надають індивідуальну, неповторну «картину» праву різних країн. Слід визнати, що всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу правових принципів [11, с. 200].

Слід також усвідомлювати, що в різних темпоральних рамках правові принципи можуть відігравати і відіграють доволі різну роль у правовому та державному розвитку. Так, у країнах зі сталою демократією, стабільним правовим порядком домінує принцип верховенства права, який пронизує всю правову тканину, є головним засобом і метою суспільного розвитку.

Принцип верховенства права є одним з основних, основоположних принципів правової матерії, правової доктрини та правового життя. Він є визначальним при формуванні всіх інститутів держави і суспільства в цілому. У такому розумінні право виступає найвищою соціальною цінністю, найголовнішим суспільним орієнтиром. Саме на них має спиратися законодавець, закріплюючи

загальнообов'язкові приписи, надаючи їм нормативного характеру.

Проте при загостренні кризових явищ та їх проявів, девальвації ідеалів законності, корупції в органах державної влади та управління, дискримінації прав людини, на наш погляд, у системі правових принципів неминуче починає домінувати принцип верховенства закону (не в розумінні його диктатури, а скоріше в розумінні суверенітету закону) [12, с. 81–102].

У такий спосіб слід зазначити, що право, яке втілює принципи соціальної свободи, соціальної справедливості, демократизму, гуманізму, рівноправності, законності, принцип взаємної відповідальності особи і держави залежно від багатьох внутрішніх та зовнішніх умов розвитку відповідної держави буде або менше, або більше регулювати відносини, відображені відповідними правовими принципами, а отже, мати більшу чи меншу «насиченість» ними.

Сучасна юридична наука визначає, що функції права — це основні напрями впливу права на суспільство, що відображає суттєві риси, властивості й ознаки права.

Слід зазначити, що питання про сутність права і його призначення в житті суспільства безпосередньо пов'язане з його функціями. У свою чергу слід визнати, що саме правові функції відображають легітимність діючої влади, загальносоціальну спрямованість діяльності держави, оскільки право покликане забезпечувати інтереси всіх членів суспільства і кожного з них зокрема. Отже, право повинно бути найбільш ефективним соціальним регулятором, визначати можливість і обов'язкову поведінку в даному суспільстві.

У такий спосіб право справляє безпосередньо позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин та на систему суспільних відносин у цілому, а це, у свою чергу, відображають регулятивна, охоронна, виховна, функція переконання, примусу та інші функції права.

Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане в суспільстві увідповіднювати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти вирішенню різних соціальних суперечностей, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо [13, с. 10–15].

Особливо важливою є превентивна, попереджувальна місія права. Правові норми утримують у собі санкції — саме завдяки їм ця місія значною мірою і здійснюється.

Оскільки суспільство, як соціологічна реальність, постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою та пріоритетом права є те, що воно не лише впорядковує й інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність і усталеність суспільного організму, а й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. «Впровадження правового регулювання, — пише Р. Циппеліус, — надає соціальній дійсності стабільності та особливої орієнтаційної впевненості. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропонують надійні та гарантовані лінії поведінки» [14]. Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний стан речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили, як врегульовані раціонально-договірним способом — так право здійснює свою суспільноформуючу та стабілізуючу функції. Ці функції здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей по зміцненню соціального порядку, збереження власної системної цілісності, захисту основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими — морально-правовими орієнтирами [15].

У кожному правовому середовищі право виконує відповідні функції, проте їх «регулююча» або «охоронна» дія є різною в різних суспільствах та різних хронологічних межах. Тому право як найбільш дієвий регулятор суспільних відносин вирізнятиметься також своїм функціональним навантаженням, в якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості. Ефективність правового регулювання серед багатьох факторів не в останню чергу обумовлюватиметься результативністю правового впливу — правовими функціями.

Підсумовуючи вищевикладене, значимо, що метою цієї статті є аналіз права не як абстрактного конструкту, а як державного регулятора суспільних відносин, що має характерні властивості, риси та ознаки залежно від витоків формування, своєрідних постулатів — моральної насиченості правових норм, правових принципів, що більше або менше застосовуються в правовому житті та правовій політиці держави, залежно від специфіки державного, суспільного та

правового розвитку і врешті-решт — від функцій, які відрізняються не тільки змістовними характеристиками, а й формальною реалізацією в процесі праводержавотворення.

Соціальне призначення сучасного права полягає в регулюванні суспільних відносин у контексті розбудови правової демократичної держави. Основною сутнісною ознакою сучасного права є те, що воно реалізується через систему обов'язкових нормативних і ненормативних приписів — правовідносин та інших форм, а отже, слід констатувати, що цей регулятор має досить відмінні, залежно від багатьох факторів, риси та ознаки в різних державно-правових системах.

Більше того, оскільки право — центральна ланка правової системи як такої, особливості цієї категорії слід обов'язково враховувати при розгляді таких проблем: а) механізм зближення національних правових систем; б) механізм взаємодії національних правових систем; в) правова акультурація та інтерференція.

Література

1. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : хрестоматия / В. Н. Хропанюк. – М., 1998.
2. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособие / Г. Ф. Шершеневич. – М., 1995. – Т. 2.
3. Кельзен Ганс. Чистое учение о праве / Ганс Кельзен. – Вып. 1. – М., 1987.
4. Гегель Г. Философия права : пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсисянц / Г. Гегель. – М., 1990. – 524 с.
5. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К., 2006.
6. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М., 2004. – С. 184.
7. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. / Н. Є. Толкачова. – К., 2006.
8. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – СПб., 1995.
9. Мухаев Р. Т. Теория государства и права / Р. Т. Мухаев. – М., 2005.
10. Морозова С. А. Из истории права / С. А. Морозова, А. В. Ильин. – М., 1996.
11. Лившиц Р. З. Теория права : учебник / Р. З. Лившиц. – 2-е изд. – М., 2001.
12. Про це детальніше див: Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка // Книга перша : Верховенство права як принцип правової системи : проблеми теорії; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К., 2008.
13. Оніщенко Н. М. Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики / Н. М. Оніщенко // Судова апеляція. – 2006. – № 2 (3).
14. Циппеліус Райнгольд. Філософія права : пер. з нім. Є. М. Причепій / Райнгольд Циппеліус. – К., 2000. – 300 с.
15. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. – М., 2006.